

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۲/۱۲
تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۴/۱۳

فضای باز میدان نقش جهان؛ ارزش‌ها و مسئله‌ها*

علی شهابی نژاد**
رضا ابویی***
محمود قلعه‌نویی****

چکیده

میدان نقش جهان از میدان‌های تاریخی مهم ایران و جهان است که در طول تاریخ چندصد ساله خود دچار دگرگونی‌های فراوانی شده است. این دگرگونی‌ها عمدتاً شامل محوطه و فضای باز میدان، ابنیه و عناصر پیرامونی میدان نسبتاً در همان وضعیت دوران صفویه بوده و ترکیب کلی کالبدی فضایی میدان بر خلاف بسیاری میدان‌های دیگر از جمله میدان کهنه اصفهان تقریباً دست‌نخورده باقی مانده است. به همین منظور در این مقاله ضمن بازنمایی وضعیت پیشین و اولیه فضای باز میدان در دوره صفویه و بررسی ارزش‌های فضایی میدان در آن دوره، سیر تحولات تاریخی فضای باز میدان در دوره‌های بعد به ویژه در وضع کنونی مورد بررسی قرار گرفته است. روش تحقیق، تحلیلی تاریخی بوده و در این راستا از سفرنامه‌های دوران صفویه، متون تاریخی و اسناد تصویری مرتبط با میدان نقش جهان بهره برده شده است. در ارتباط با وضع کنونی میدان اکثر اطلاعات حاصل برداشت‌های میدانی است. هدف از این بررسی‌ها، بازنمایی وضعیت اولیه فضای باز میدان در دوره صفویه و مستندسازی تحولات تاریخی آن در دوره‌های بعد به ویژه در وضع کنونی است تا بدین وسیله زمینه مقایسه تطبیقی ارزش‌های محیطی فضای باز میدان در این دوره‌های تاریخی فراهم آید. علاوه بر این، مقاله مسایل موجود در فضای باز میدان در وضع کنونی را مورد بررسی قرار داده و در انتها پیشنهادهایی را برای رفع این مسایل مطرح کرده است. نتایج مقاله نشان می‌دهد که وضعیت پیشین فضای باز میدان در دوره صفویه ویژگی‌های مطلوبی چون آسایش اقلیمی، سرزندگی و مناظر شاخص را به وجود آورده بود که امروز به دلیل تغییرات فضای باز میدان برخی از آنها از بین رفته و برخی تضعیف شده‌اند. با این وجود می‌توان از طریق بازپیرایی فضای باز میدان ضمن نزدیک کردن فضای باز میدان به وضع اولیه و اصیل خود در دوره صفویه، زمینه افزایش برخی کیفیت‌های فضایی که در میدان‌های دوره صفویه بسیار پررنگ بوده است را فراهم آورد.

واژگان کلیدی

میدان نقش جهان، دوره صفویه، وضع کنونی، ارزش‌ها، مسئله‌ها.

*. این مقاله برگرفته از رساله دکتری آقای علی شهابی نژاد با عنوان «ارزش‌های فضای شهری میدان نقش جهان» است که به راهنمایی دکتر رضا ابویی و مشاوره دکتر محمود قلعه‌نویی در دانشگاه هنر اصفهان تدوین شده است.

**دکتری مرمت بناها و یافت‌های تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان، نویسنده مسئول: ۰۳۱۳۲۶۴۶۲۶۶، a.shahabinejad@au.ac.ir

***دکتری مرمت (معماری و شهری)، دانشکده هنر اصفهان، r.abouei@au.ac.ir

****دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان m.ghalehnooe@au.ac.ir

مقدمه

زیاد و ابعاد فرانسائی، کیفیت‌های فضایی که از فضاهایی با ویژگی مقیاس انسانی انتظار می‌رود را در خود دارد. دهار (۱۳۹۲) تناسبات کلی میدان نقش جهان را در ارتباط با محل استقرار مسجد شیخ لطف الله بررسی کرده و به برخی تناسبات طلایی و هندسه پنهان در این ارتباط پی برده است. احمدی (۲۰۱۱) در مقاله خود راهبردهای مرمتی به منظور ایجاد پایداری اجتماعی در میدان نقش جهان مبتنی بر دیدگاه کاربران فضا را مورد بررسی قرار داده است. زند و ثوقی (۲۰۱۴) در رساله دکترای خود به بررسی تعاملات اجتماعی در میدان نقش جهان پرداخته و ویژگی‌های ارزنده میدان را در این ارتباط در دوره‌های تاریخی مختلف مورد بررسی قرار داده است. تفاوت عمده مطالعه حاضر با مطالعات پیشین را می‌توان عدم تمرکز مقاله حاضر بر روی یک کیفیت محیطی خاص، بلکه تمرکز بر شاخص‌ترین کیفیت‌های محیطی و ارزش‌های فضایی میدان در دوره صفویه و بررسی روند تحولات این کیفیت‌های در دوره‌های بعد به ویژه وضع کنونی دانست.

فضای باز میدان در دوره صفویه

فضای باز میدان نقش جهان در دوره صفویه ترکیبی کارآمد داشته و اسناد تاریخی و توصیف سیاحان به خوبی مؤید این مطلب است. تجزیه و تحلیل اسناد تاریخی بیانگر چند ویژگی مطلوب فضایی در ارتباط با فضای باز میدان در آن دوره است که به طور عمده می‌توان آن را در قالب سه موضوع آسایش اقلیمی، دید و منظر و در نهایت سرزندگی و تنوع فعالیتی خلاصه کرد. در ادامه هر یک از این ویژگی‌ها شرح داده می‌شود.

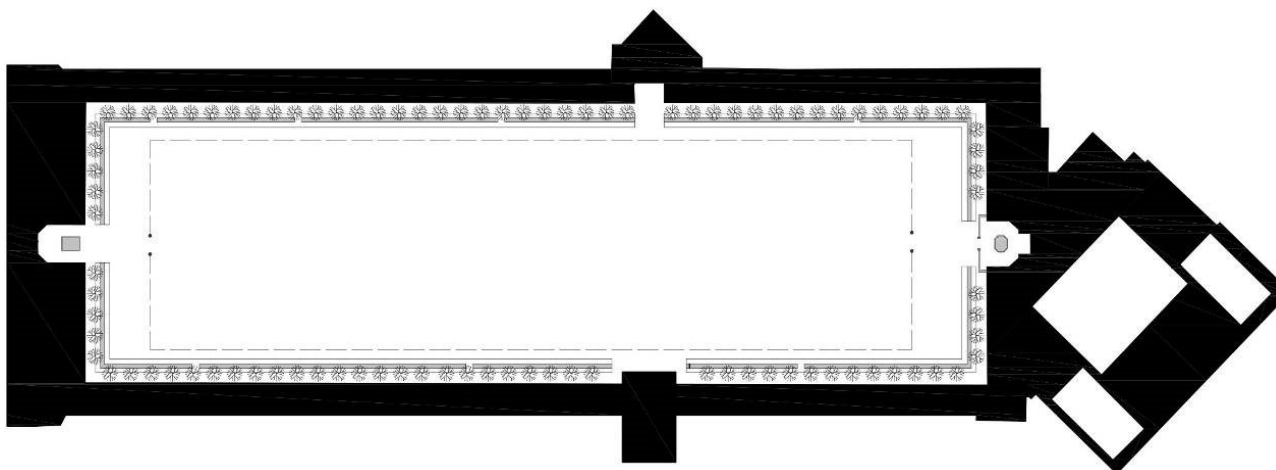
• آسایش اقلیمی

طبق اسناد تصویری بر جای مانده و توصیف سیاحان از جمله شاردن (۱۳۴۵: ۳۸)، دلاواله (۱۳۷۰: ۳۸-۳۶)، اولئاریوس (۱۳۷۹: ۶۰۶) و کمپفر (۱۳۵۰: ۱۹۴). در دوره صفوی نهری در اطراف میدان جاری بوده، در پیرامون نهر، درختان سایه‌انداز و تنومند و بلند غرس شده بوده که همچون چتری بر فضای باز میدان سایه انداخته بوده‌اند به نحوی که شاردن می‌گوید همواره در میدان جایی وجود دارد که بتوان از سایه برخوردار شد. از طرفی این درختان به جز تنه آنها که مستقیماً در خاک کف میدان فرو رفته بود دارای هیچ‌گونه فضای سبز به صورت محوطه‌کاری در کنار خود نبودند. به عبارت دیگر با وجود کارایی این درختان از بعد سایه‌اندازی و کیفیت آسایش اقلیمی و نیز ارتقای دید و منظر میدان، کمترین میزان از فضای باز میدان به عرصه فضای سبز اختصاص پیدا کرده بود. در تصویر ۱ پلان از میدان که نشان‌دهنده وضعیت درختان و میدان بوده و

فضاهای شهری^۱ مهم‌ترین عرصه شکل‌گیری روابط اجتماعی و وقوع فعالیت‌های شهری در شهرها محسوب می‌شوند. هر چه فضاهای شهری از کیفیت‌ها و ارزش‌های فضایی بیشتری برخوردار باشند، بهتر می‌توانند مردم را به خود جذب کرده، تبدیل به مکانی برای زندگی اجتماعی و جمعی در شهر شوند و خاطرات و تصاویر ذهنی خوشایندی را در ذهن مخاطبین خود تثبیت کنند. میدان نقش جهان اصفهان یکی از نمونه‌های موفق فضاهای شهری ایران در دوره صفویه بوده است که به واسطه کیفیت‌های فضایی کالبدی بالای خود توانسته بود به مکانی بسیار پررونق و باشکوه تبدیل شده به نحوی که بسیاری از سیاحانی که در آن دوره از این میدان دیدن کرده‌اند به تحسین و ستایش آن پرداخته و از زیبایی و دل‌انگیزی مناظر آن، رونق و سرزندگی عرصه‌های مختلف آن و رفاه و آسایش محیطی در بخش‌های مختلف آن سخن گفته‌اند. با این وجود تحولات تاریخی که در طول چند سده بر میدان گذشته موجب تغییرات فراوانی در میدان شده که وضعیتی متفاوت با گذشته را برای آن به وجود آورده است، موضوعی که مقاله حاضر به شرح و توضیح آن پرداخته است. در این مقاله ابتدا وضعیت فضای باز میدان در دوره صفویه شرح داده شده و ارزش‌های فضایی آن مورد تحلیل می‌گیرد. سپس تاریخچه و سیر دگرگونی فضای باز میدان در دوره‌های بعد توصیف می‌شود. در نهایت وضعیت کنونی فضای باز میدان و برخی مسایل موجود در ارتباط با کیفیت‌ها و ارزش‌های محیطی آن مورد بررسی قرار گرفته و راهکارهایی برای رفع این مسایل مطرح می‌شود. در انتها نیز جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از مقاله ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهش

هر چند در ارتباط با میدان نقش جهان مطالعات متعددی انجام شده است؛ اما این مطالعات بیشتر در ارتباط با ابنیه چهارگانه میدان و تاریخچه کلی میدان بوده و کمتر در ارتباط با فضای باز میدان و به ویژه ارزش‌های فضایی آن مطالعه‌ای صورت گرفته است. با این وجود می‌توان به چند مطالعه در این ارتباط که در چند سال اخیر انجام شده اشاره کرد: شهبازی نژاد و امین‌زاده (۱۳۹۱)، کیفیت منظر ورودی میدان نقش جهان از سردر قیصریه را در دوره صفویه و حال حاضر بررسی کرده و کیفیت‌ها و ارزش‌های زیبایی‌شناسانه آن را در دو دوره مذکور مورد مطالعه قرار داده‌اند. شهبازی نژاد و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تحت "مقیاس انسانی در میدان نقش جهان"، میدان نقش جهان را از منظر کیفیت مقیاس انسانی مورد بررسی قرار داده و به این سؤال اساسی پاسخ داده‌اند که چگونه این میدان با وجود وسعت بسیار

تصویر ۱. پلان بازنمایی شده از وضعیت استقرار درختان و نهر پیرامون میدان در دوره صفوی. مأخذ: نگارندگان.

• سرزندگی و تنوع فعالیتی

هر چند میدان نقش جهان یک میدان حکومتی محسوب می‌شده است^۳، اما فضای باز میدان نقش جهان در دوره صفویه به دلیل وسعت و یکدستی آن، زمینه را برای وقوع انواع مختلف فعالیت‌های شهری از مراسم باشکوه تشریفات شاهی تا معرکه‌گیری مردم عادی و خرید و فروش و بساطاندازی فراهم آورده بود. در مجموع می‌توان حوزه‌های فعالیتی میدان در دوره صفوی را به شرح زیر توصیف کرد:

فضای باز اصلی و میانی میدان: در این بخش از میدان که به صورت مستطیلی بزرگ مابین درختان پیرامونی میدان بود و عمده‌ترین و وسیع‌ترین بخش فضای باز میدان محسوب می‌شد، بیشترین حجم فعالیت‌ها از قبیل بازی‌های چوگان و قیپ‌اندازی^۴، بساطاندازی، معرکه‌گیری، اعدام مجرمین و سان لشکر صورت می‌گرفت (تصویر ۲).

فضای مابین نهر و درختان و بدنه میدان: این بخش از فضای باز میدان که به قول کمپفر (کمپفر، ۱۳۵۰: ۹۴) نوعی گردشگاه و تفرجگاه عمومی بوده است، به دلیل سایه‌اندازی بدنه میدان و درختان پیرامونی همواره در سایه قرار داشت و از همین رو فضایی بسیار مناسب برای گشت و گذار در اطراف میدان و مشاهده اجناس و فعالیت‌های درون حجره‌ها و مغازه‌های پیرامونی میدان بود. همچنین عده‌ای از مردم پای نهر و زیر سایه درختان نشستند و به تماشای مسابقات و فعالیت‌های مختلف صورت گرفته در میدان می‌پرداختند (تصویر ۲).

علاوه بر فضاهای پیرامون نهر، ایوان‌های طبقه دوم میدان نیز محلی برای تجمع و حضور مردم و مشاهده فعالیت‌ها و مناسبت‌های خاصی بود که در میدان برگزار می‌شد. شاه و بزرگان حکومتی نیز در تالار ستوندار عالی‌قاپو که به تمام فضای میدان مسلط بود، به مشاهده و نظاره فعالیت‌های

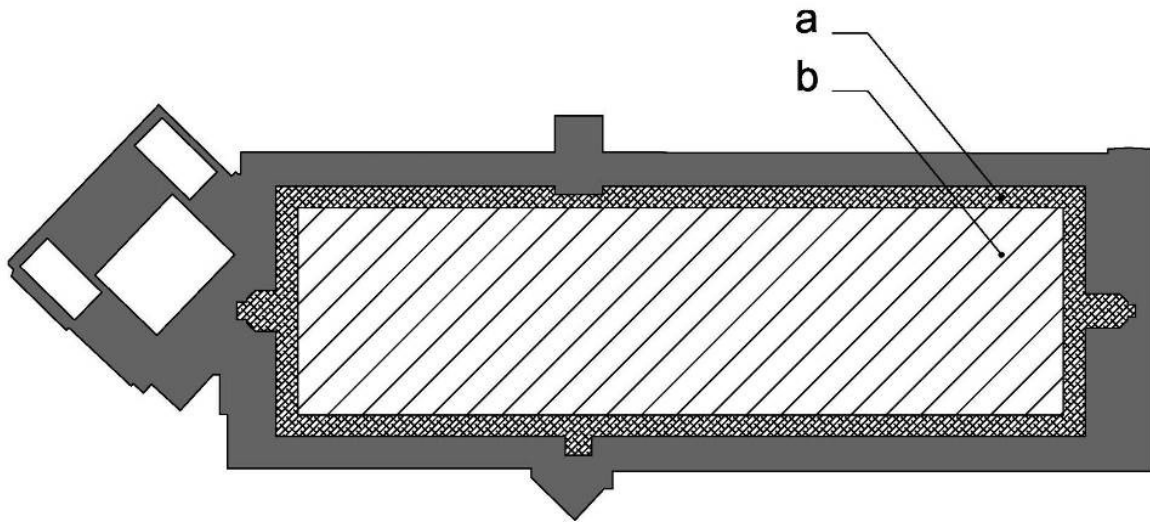
براساس مطالعه اسناد تاریخی به دست آمده دیده می‌شود.

• دید و منظر مطلوب

در دوره صفویه به جز نهر سنگی اطراف میدان که آبی روان در آن جاری بود و درختان مجاور آن، سایر بخش‌های فضای باز میدان به صورت زمینی پوشیده از شن و ماسه و خاک کوبیده بود و به جز چند عنصر کاربردی از جمله دروازه‌های چوگان و میله قیپ یا طارمی‌های مقابل عالی‌قاپو که حریم کاخ را مشخص کرده و نیز چند عنصر نمادین از جمله توپ‌هایی که در جنگ هرگز به غنیمت گرفته شده بود و در مقابل کاخ عالی‌قاپو مستقر شده بودند، هیچ عنصر محیطی ثابت دیگری وجود نداشت. این ترکیب عناصر فضای باز میدان موجب شده بود که این فضا، محوطه‌ای یک‌دست و ساده باشد که در ترکیب با کالبد میدان، موجب تشخیص و نمود هر چه بیشتر عناصر معماری باشکوه پیرامونی از جمله مسجد جامع عباسی، مسجد شیخ‌لطف‌الله، کاخ عالی‌قاپو، سردر قیصریه و بدنه میدان شود.

در ارتباط با درختان اطراف میدان نیز شاردن نقل می‌کند که دلیل نظم بسیار فکرسده در نحوه مکان‌یابی کاشت درختان و اینکه جابه‌جا از غرس آنان خودداری شده بود، این درختان موجب پنهان شدن بدنه‌های میدان نمی‌شدند. از طرفی این درختان برگ‌ریز بوده و در زمستان که به سایه آنها احتیاج نبوده، تمام منظره اطراف میدان قابل مشاهده بوده و تنوعی جذاب نسبت به منظره میدان در بهار و تابستان وجود داشته است.

در شب هنگام نیز به منظر شبانه میدان توجه شده بوده، به ویژه در جشن‌ها و مناسبت‌های خاصی که در میدان برگزار می‌شد به نحو بسیار باشکوهی فضای میدان چراغانی و نورپردازی می‌شد، به نحوی که شاردن به وجود پنجاه هزار چراغ در میدان اشاره کرده است (شاردن، ۱۳۶۲: ۶۱).

تصویر ۲. حوزه‌های فعالیتی در میدان نقش جهان در دوره صفویه؛ a: فضای مجاور بدنه میدان و درختان و نهر، b: فضای باز میانی میدان. مأخذ: نگارندگان.

پایین‌ترین اقشار جامعه شامل دست‌فروشان یا حتی مجرمین و گنهکاران باشد. این نکته را باید در نظر داشت که علاوه بر ظرفیت‌های بالقوه میدان برای وقوع طیف گسترده‌ای از فعالیت‌های شهری، پادشاهان و حاکمان صفوی نیز خود مشوق سرزندگی و رونق میدان بودند. به نحوی که بسیاری از فعالیت‌ها از جمله مسابقات ورزشی یا چراغانی و نورافشانی با دستور مستقیم پادشاهان صفوی صورت می‌گرفت (تصویر ۳ و ۴).

سیر تحول تاریخی فضای باز میدان

وضعیت فضای باز میدان نقش جهان بعد از دوره صفویه دچار تغییرات و دگرگونی‌های فراوان شد. اسناد تاریخی بیانگر آن است که در دوره قاجار و در زمان محمد شاه قاجار نهر پیرامون میدان خشک و درختان همگی قطع شده و از بین رفته بودند و کل فضای باز میدان به یک محدوده پوشیده از شن و ماسه و خاک تبدیل شده بود (فلاندن، ۱۳۹۴: ۱۲۵). در دوره ناصرالدین شاه مجدداً کاشت درخت و جاری کردن نهر در پیرامون میدان به گونه‌ای متفاوت از دوره صفوی اتفاق افتاد و بخش مشخصی از سطح پیرامونی میدان مورد کاشت فضای سبز قرار گرفت (تصویر ۵، ۶ و ۷ الف). در دوره پهلوی به منظور احیای میدان و ایجاد رونق و سرزندگی و جذب مردم و گردشگران به میدان، تصمیم بر آن شد که محوطه میدان با ایجاد یک حوض وسیع و محوطه‌های وسیع فضای سبز به فضایی پارک‌مانند تبدیل و از طرفی با ایجاد مسیرهای آسفالته، امکان حرکت و دسترسی خودروها به کل بخش‌های میدان فراهم شود. این طرح که توسط آندره گدار در سال ۱۳۱۵ پی‌ریزی شده بود، در دوره پهلوی دوم به اتمام رسید و موجب شد محوطه میدان ماهیتی

میدان به ویژه مراسم رسمی از جمله مسابقات چوگان، مراسم سان لشکر یا رژه واحدهای نظامی و نیز مراسم چراغانی و نورافشانی پرداخته و در ارتباط مستقیم با مردم قرار می‌گرفتند.^۵

در جدول ۱ شرح کاملی از انواع مختلف فعالیت‌هایی که در میدان صورت می‌گرفته و در متون تاریخی مورد اشاره قرار گرفته ارائه شده است. اطلاعات این جدول براساس متن سفرنامه‌های دوره صفویه از میدان شامل سفرنامه «توماس هربرت» (همایون، ۱۳۵۵)، سفرنامه برادران شرلی (آوانس، ۱۳۵۷)، سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا (فیگوئروا، ۱۳۶۳)، سفرنامه پیتر دلاواله (دلاواله، ۱۳۷۰)، سفرنامه ژان شاردن (شاردن، ۱۳۴۵)، سفرنامه سانسون (سانسون، ۱۳۴۶)، سفرنامه جملی کارری (کارری، ۱۳۴۷)، سفرنامه آدام اولتاریوس (اولتاریوس، ۱۳۷۹)، سفرنامه یان اسمیت (فلور، ۱۳۵۶)، سفرنامه ژان باپتیست تاورنیه (تاورنیه، ۱۳۵۶)، سفرنامه انگلبرت کمپفر (کمپفر، ۱۳۵۰) و همچنین متون تاریخی شامل نقاوه‌الآثاری ذکراخیر (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۵۰)، تاریخ عالم‌آرای عباسی (ترکمان منشی، ۱۳۵۰، جلد دوم)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال (منجم یزدی، ۱۳۶۶) و روضه‌الصفویه (جنابادی، ۱۳۷۸) است. این سفرنامه‌ها و متون تاریخی، بازه زمانی از شاه عباس اول تا پایان دوره صفویه در عهد شاه سلطان حسین را شامل می‌شود.

شرح این فعالیت‌ها نشان می‌دهد میدان نقش جهان در دوره صفوی بستری برای وقوع حجم و تنوع بسیار گسترده‌ای از فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، حکومتی، فرهنگی، تفریحی، ورزشی و غیره بوده است. این گستردگی و تنوع فعالیتی و عملکردی موجب می‌شد، میدان محلی برای حضور اقشار مختلف مردم از شخص شاه و بزرگان کشوری تا

جدول ۱. گونه‌بندی فعالیت‌های میدان نقش جهان اصفهان در دوره صفوی. مأخذ: نگارندگان.

عملکرد کلی	شرح جزئیات
مسابقات ورزشی	عمدتاً شامل بازی چوگان، قیق اندازی، شاطر دونی ^۷ ، مسابقات اسب‌دوانی (که چند دور اسب‌ها را دور میدان می‌گردانند) و پرتاب نیزه.
جشن و مراسم تشریفاتی	در مناسبت‌های خاص مانند ورود شاه یا دیگر بزرگان و سران کشوری یا میهمانان مهم خارجی (مراسم استقبال) مانند ورود فرمانروای ترکستان در سال ۱۰۲۰ م.ق، همچنین در جشن‌ها و اعیاد مهم مانند جشن نوروز یا مراسم تاجگذاری شاه، در میدان نقش جهان جشن‌های مفصل برگزار می‌شد. این جشن‌ها همراه با آذین‌بندی، چراغانی، تقدیم پیشکش‌ها، بازی چوگان و قیق‌اندازی، چراغانی و آتش‌بازی و انجام حرکات نمایشی، مراسم سان دیدن شاه از مردم و سربازان، شلیک یکباره چندین تفنگ، شیرین‌کاری‌ها و انجام عملیات خارق‌العاده توسط مردم و هنرمندان از جمله موشک‌بازی، شعبده‌بازی و مراسم گل‌افشانی بوده است و شادی و شور و شغف عجیبی در مردم ایجاد می‌کرده است.
فعالیت‌های سیاسی حکومتی	اعدام مجرمین که گاهی توسط چوبه بلند قیق صورت می‌گرفت. یان اسمیت در سفرنامه خود به مجازات و اعدام مجرمین گیلانی در مقابل عالی‌قاپو، اشاره می‌کند (فلور، ۱۳۵۶: ۸۶). «اولتاریوس» در سفرنامه خود از اعدام یک ساعت‌ساز آلمانی به نام «شتادتلر» به فرمان شاه صفی در میدان نقش جهان خبر می‌دهد (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۵۶۵). کمپفر نیز از اعدام یکی از اعیان اصفهان که مجرم شناخته شده بوده در میدان نقش جهان یاد می‌کند (کمپفر، ۱۳۵۰: ۱۳۲ و ۱۰۵). اجتماعات اجباری یا اختیاری مردم نظیر اجتماع آنان در زمان شاه سلطان حسین جهت اعتراض به وضعیت ناهنجار اقتصادی (ابوبی، ۱۳۷۷) انجام مذاکرات در خصوص اوضاع سیاسی و اجتماعی و مملکت در فضای باز میدان مانند مذاکرات شاه عباس با سفیر ممالک خارجی از جمله سفیر اسپانیا یعنی دن گارسیا دوسیلوا فیکوئروا در شعبان سال ۱۰۲۸ م.ق (هنرفر، ۱۳۵۰: ۹). اعلان‌های رسمی و حکومتی نظیر بخشیدن مالیات، اعلان ورود شاه یا سفر شاه، اعلان پیروزی جنگ و اعلان ورود میهمانان دربار و نظایر آن که گاهی نقاره‌خانه نیز در این اعلان‌ها فعال می‌شد.
فعالیت نظامی و سان لشکر	علاوه بر سان لشکر که در میدان انجام می‌شد و سران از فراز عالی‌قاپو به مشاهده آن می‌پرداختند، پادشاهان صفوی برای اینکه رنگ و روی نظامی به چهره میدان بدهند از غنیمت‌های به دست آمده در جنگ‌ها از جمله توب‌های جنگی در فضای باز میدان استفاده می‌کردند که حالتی نمادین داشت. این توب‌ها عمدتاً در مقابل عمارت عالی‌قاپو جای گرفته بودند ^۸ (تصویر ۳).
بساط اندازی و دست‌فروشی	دست‌فروشان، بساط‌اندازان و فروشنده‌گان دوره‌گرد از اطراف و اکناف شهر و روستاها در روزهای خاصی از هفته و به ویژه در روز جمعه برای فروش محصولات و کالاهای خود به میدان می‌آمدند. فعالیت‌های بساط‌اندازی به طور عمده شامل فعالیت‌های تجاری و فروش اجناس و ارائه خدمات از جمله خرازی، فروشی، سیراب‌فروشی، فروش هیزم و زغال، آهن‌آلات، فروشی، فروش مرغ و کبوتر و سایر حیوانات و چهارپایان بود. در روزهایی که این فعالیت‌ها در میدان برپا بود، هر صنف و پیشه‌ای در بخش خاصی از میدان به فعالیت می‌پرداخت اما عموماً در مقابل عالی‌قاپو بساط‌اندازی صورت نمی‌گرفت. اغلب بساط‌اندازان به منظور ایجاد آسایش در برابر عوامل اقلیمی مانند تابش آفتاب، در زیر چادر یا خیمه و خرگاه به فعالیت می‌پرداختند. در مواقعی که بساط‌اندازان چند روز پیاپی امکان حضور در میدان را داشتند، به دلیل امنیت بالایی که در میدان بود تنها یک چادر بر سر اجناس خود می‌کشیدند و شب اجناس خود را در میدان باقی می‌گذاشتند بدون آنکه اتفاقی برای آنها بیفتد. در روزهای جشن و اعیاد یا در روزهایی که مراسم سلام شاهانه یا پذیرایی از سفیر خارجی یا بازی چوگان و قیق برگزار می‌شد یا مراسم سان یا رژه لشکریان بود. امکان بساط‌اندازی در فضای باز میدان وجود نداشت و بساط بساط‌اندازان برداشته می‌شد.
فعالیت‌های سرگرمی و نمایشی	این فعالیت‌ها عصرهنگام با خنک شدن هوا صورت می‌گرفت. گروه‌های مختلف هنرمند برای سرگرم کردن مردم و نیز برای کسب درآمد به میدان می‌آمدند و فعالیت‌های مختلف نمایشی انجام می‌دادند و بعد از اتمام نمایش خود از حاضرین وجهی دریافت می‌کردند. این گروه‌ها شامل: حقه‌بازان، دلقک‌بازان، شعبده‌بازان، خیمه‌سب‌بازان، تردستان و معرکه‌گیران، ریسمان‌بازها، کشتی‌گیرها، عروسک‌بازها، قصه‌گوها (نقال)، غیب‌گوها و فال‌گیرها (رمال)، پیشگوین، وعاظ و درویشان، دختران رقص، نقاشان (که صورت‌نگاری کرده یا اصطلاحاً پرتره از رهگذران و منتظیان تهیه می‌کرده‌اند)، نمایشگران (که صحنه‌هایی همچون صحنه‌های جنگ را نمایش می‌دادند) و غیره بود. از دیگر فعالیت‌های سرگرمی که در میدان انجام می‌شد می‌توان به خروس‌بازی (انداختن دو خروس به جان هم) و تخم‌مرغ‌بازی (زدن تخم بعضی پرندگان به هم تا بفهمند کدام مقاوم‌تر است)، تماشای جنگ حیواناتی نظیر شیر و خرس و گاو و قوچ و خروس و سایر حیوانات (بر سر برد و باخت این حیوانات دو طایفه نعمتی و حیدری اصفهان با هم به شرط‌بندی می‌پرداختند)، گاو‌بازی و مقابله با حیوانات وحشی و غیره اشاره کرد.
پرسه‌زنی و استراحت و تفریح	حداصل بدنه بازار پیرامونی و نهر و درختان مجاور نهر که در سرتاسر میدان وجود داشت، عملکرد گردشگاه عمومی داشت که مسیر اصلی ارتباطی مردم در فضای باز محسوب می‌شد. در این مسیر مردم می‌توانستند از بازارهای پیرامونی میدان که اجناس خود را در ویتترین و بیرون مغازه‌ها به نمایش گذاشته بودند، دیدن و خرید کرده و به پرسه‌زنی در میدان بپردازند. «شاردن» می‌نویسد: «مابین نهر و ایوان مقابل تاقها، محل صنعتگرانی است که امتعه خود را ساخته یا تعمیر کرده، در وسط میدان مقابل دکان خود می‌فروشند.» (شاردن، ۱۳۴۵: ۱۱۶). همچنین در این فضا مردم می‌توانستند در زیر سایه مطلوب درختان از تابش آفتاب گرم در امان بوده و زمانی را در کنار نهر جاری میدان به استراحت بگذرانند یا آنکه در این محل به تماشای مسابقات ورزشی و فعالیت‌های مختلف در فضای باز میدان مشغول شوند.
فعالیت پذیرایی	یکی از عملکردهای تفریحی مهم که نوعی فضای اجتماعی محسوب می‌شد، در گوشه و کنار میدان نقش جهان وجود داشت و عده زیادی به آن مراجعه می‌کردند قهوه‌خانه‌ها بوده است. در این فضاها از بحث شعر و شاعری و حکایات و قصص و بازی و تفریح گرفته تا مدح علی ^۹ رونق داشته است. مردم برای صرف قهوه و قلیان به قهوه‌خانه می‌رفتند. این محل‌ها علاوه بر استراحت‌گاه، چشم‌انداز خوبی نیز داشته‌اند و نقالان در آن به نقلی می‌پرداختند و گاه بازی شطرنج در آن صورت می‌گرفت. در بخش‌های مختلف میدان به ویژه در بخش شمالی این فعالیت‌ها وجود داشته است. اولتاریوس به وجود چندین دکه (دارآقرین یا دارابزین ^{۱۰}) و چادر در شمال میدان اشاره کرده است که هر یک به نوعی تمایلات مشتریان خود را برآورده می‌ساختند. از جمله آنها می‌توان به شیرخانه، چایخانه و قهوه‌خانه اشاره کرد (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۶۱۰). این دکه‌ها نوعی فعالیت پذیرایی در فضای باز محسوب می‌شد.
مراسم مذهبی و عزاداری	مراسم عزاداری و آیین‌های سوگواری شامل عزاداری ماه محرم و صفر، عزاداری شب ۲۱م ماه رمضان و روزهای تاسوعا و عاشورا و سایر مراسم سوگواری به ویژه سوگواری در مرگ پادشاهان عصر و بزرگان علم و دین بوده است که دسته‌های عزاداری به میدان می‌آمدند. همچنین در جشن‌های مذهبی نظیر ۱۳ رجب (ولادت مولای متقیان حضرت علی ^{۱۱}) و نیز ۱۸ ذی‌الحجه یا عید غدیر خم در میدان مراسمی انجام می‌یافته است.

تصویر ۳. تصویری از میدان نقش جهان و میله قیق و دروازه‌های چوگان در فضای باز میدان. مأخذ: همایون، ۱۳۵۵.

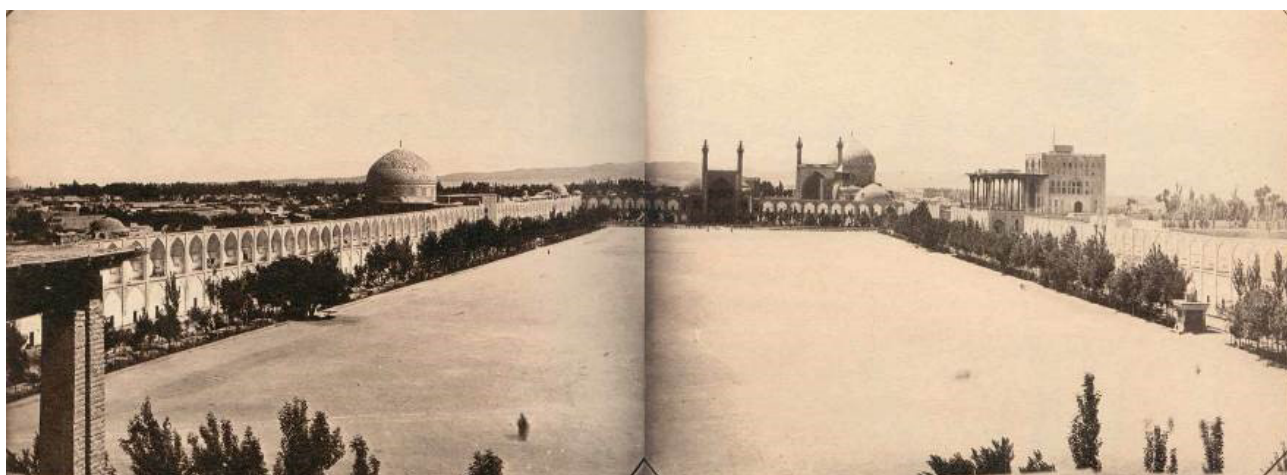

تصویر ۴. بساطاندازی و بازار عمومی در میدان نقش جهان در زمان شاه سلطان حسین، میله قیق و چادرهای بساطاندازی در این تصویر دیده می‌شود. مأخذ: De Bruyn, 1732: 119.

خودروها شد (تصویر ۷ ب). بعد از انقلاب و در سال ۱۳۷۲ در پی تصمیم‌گیری برای محدود کردن حرکت خودروها در میدان، بخش‌های وسیعی

کاملاً متفاوت با وضعیت قبل از دوره پهلوی خود پیدا کند. بدین گونه که بخش عمده‌ای از فضای باز میدان تبدیل به محوطه‌های فضای سبز و نیز مسیرهای آسفالتی برای حرکت

تصویر ۵. وضعیت فضای باز میدان در اواخر دوره قاجار. مأخذ: هولستر، ۱۳۹۲.

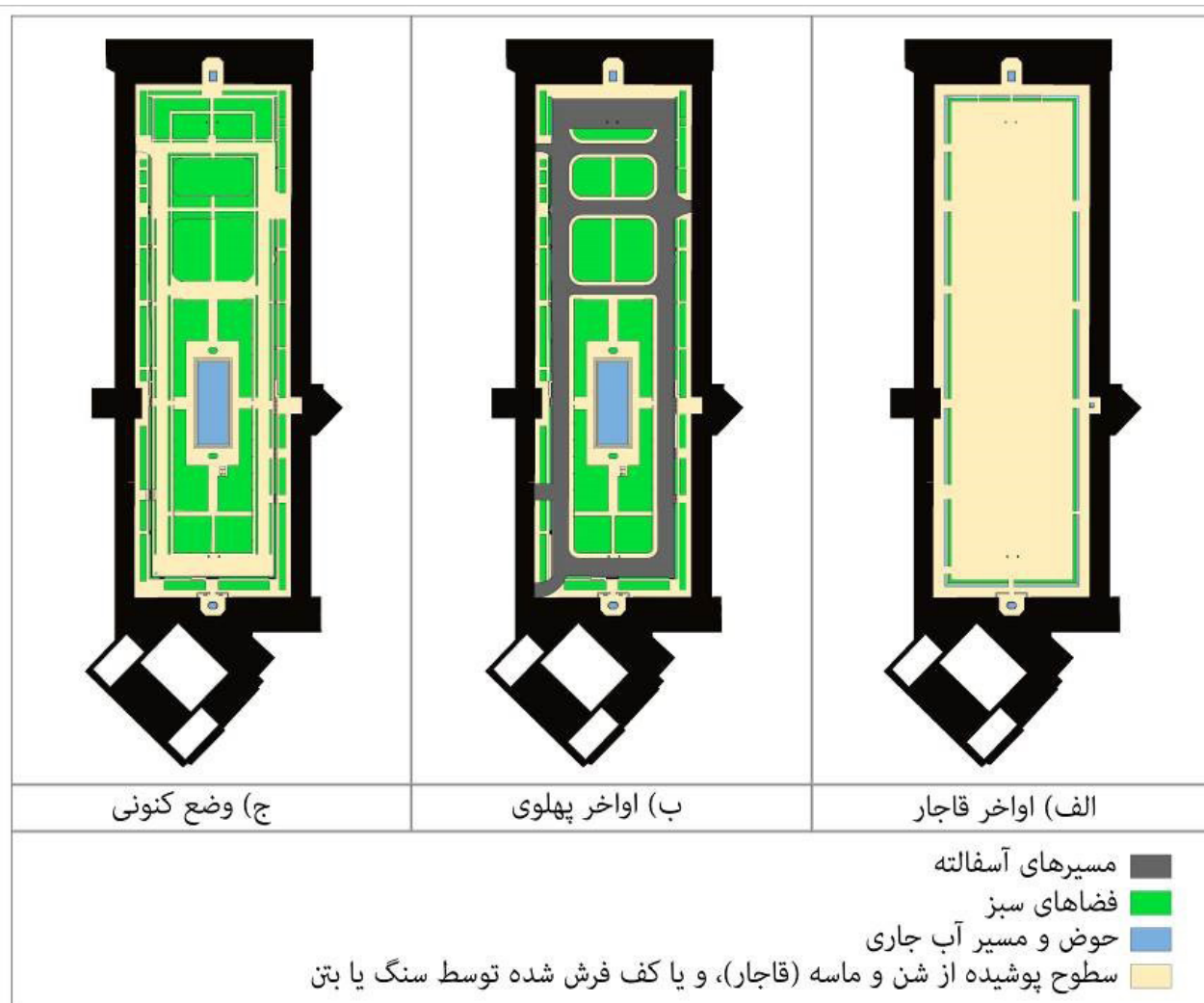

تصویر ۶: فضای باز میدان در وضع کنونی. عکس: علی کاوه، ۱۳۹۴.

اواخر سال ۹۴۱۳ و سال ۱۳۹۵ این مسیرهای آسفالتی مجدداً به سطوح سنگفرش و فضای سبز تبدیل شدند (تصویر ۶ و تصویر ۷ ج).

فضای باز میدان در وضع کنونی؛ مسایل و راهکارها
تغییراتی که از دوره پهلوی اول تا سال ۱۳۹۵ در میدان صورت گرفته موجب تحولات فراوانی در فضای باز میدان شده که عمده‌ترین این تغییرات را می‌توان افزایش قابل توجه سطوح فضای سبز نسبت به وضعیت آن در اواخر قاجار

از مسیرهای آسفالتی در بخش‌های میانی و جنوبی میدان تبدیل به فضاهای پیاده شدند که ترکیبی از سنگفرش و فضاهای سبز جدید بود. در دهه هشتاد مجدداً به منظور محدود کردن حضور خودروها در میدان، پارکینگ مجاور قیصریه حذف و محوطه آن به فضای سبز تبدیل شد و سطوح فضای سبز میدان بیش از پیش افزایش یافت. در همین ایام حوض مقابل سردر قیصریه نیز احیا شد. در سال ۱۳۹۳ نیز با تصمیم به حذف کامل حضور خودروها در میدان، زمینه برای حذف آخرین مسیرهای آسفالتی در میدان فراهم آمد و در

تصویر ۷. سیر دگرگونی فضای باز میدان از اواخر قاجار تا به امروز (اواخر قاجار، اواخر پهلوی، وضع کنونی). مأخذ: نگارندگان.

نقاط شهر دانست که صرفاً جنبه تزئینی داشته و فاقد هر گونه نقش اجتماعی و ماهیت فضای شهری است. این طرح با اعمال برخی تغییرات همچنان خطوط اصلی فضای باز میدان را شکل داده است و تغییرات بعد از انقلاب نیز عمدتاً در راستای همین رویکرد در میدان اعمال شد. حال که بعد از هشتاد سال از اجرای آن طرح، حرکت سواره در میدان به تدریج حذف و در سال ۱۳۹۳ به طور کلی ورود وسایل نقلیه به میدان ممنوع شده و کل فضای باز میدان تبدیل به یک محوطه پیاده شده است، نیاز به بازنگری در این طرح و هماهنگ‌سازی آن با نیازهای افراد پیاده در میدان به شدت احساس می‌شود.

• تنزل نظام فعالیتی در فضای باز میدان : در وضع کنونی بخش عمده فضای باز میدان تحت اشغال فضاهای سبز درآمد است. این فضاهای سبز که عمدتاً شامل سطوح چمن کاری بوده با سطوح گلکاری، بوته کاری و درختان

دانست. علاوه بر این در بسیاری نقاط میدان مبلمان و اثاثیه شهری متعدد شامل نیمکت‌ها، تیرهای چراغ برق و روشنایی، تلفن عمومی، آب سردکن‌ها و ... دیده می‌شود. وضعیت کنونی فضای باز میدان با مسایل و مشکلات متعددی روبروست که در ادامه به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود :

• عدم هماهنگی ساختار فضای باز کنونی با وضعیت پیاده در حال حاضر : ترکیبی که در حال حاضر در فضای باز میدان وجود دارد به طور عمده برگرفته از طرح آندره گدار در سال ۱۳۱۵ خورشیدی است که فضای رهاشده میدان را به باغ ملی و فضایی برای حرکت خودروها تبدیل کرد. فضای سبزی که توسط گدار در میدان به وجود آمد بدون هر گونه مطالعه تاریخی و لحاظ کردن وضعیت اولیه و اصیل میدان و صرفاً ترکیبی مکمل برای حرکت سواره بود و می‌توان عملکرد این فضاهای سبز را چیزی شبیه فضاهای سبز در گوشه و کنار خیابان‌ها و نیز در محوطه میانی فلکه‌های گرد سواره در دیگر

کرد. همچنین استقرار فعالیت‌های مرتبط با پذیرایی در بدنه شمالی میدان و گسترش این فعالیت‌ها به محدوده فضای باز در مقابل این غرفه‌ها که دید مناسبی هم به کل مجموعه میدان دارد، می‌تواند عملکردهای تاریخی بخش شمالی میدان در دوره صفویه را که عمدتاً شامل خدمات پذیرایی بود را در دوره معاصر احیا کند.

• تنزل کیفیت آسایش اقلیمی در فضای باز میدان : در وضعیت کنونی نهر پیرامون میدان خشکیده و جوی کنونی نیز صرفاً یک مسیر زهکش برای انتقال آب‌های سطحی است و آب جاری در آن دیده نمی‌شود. از طرفی درختان سایه‌انداز در پیرامون میدان وجود نداشته و با درختان تزئینی و همیشه سبز همچون سرو فاقد سایه‌اندازی جایگزین شده‌اند. در این راستا احیای نهر جاری اطراف میدان و محدود کردن درختان همیشه‌سبز میدان و تبدیل آنها به درختان سایه‌انداز برگ‌ریز به نحوی که از نظر چیدمان وضعیتی نزدیک به دوره صفوی داشته باشند می‌تواند به رفع مسئله آسایش اقلیمی کمک کرده و وضعیت اصیل میدان در دوره صفویه را بازسازی کند.

• تنزل کیفیت دید و منظر : در حال حاضر به دلیل بی‌توجهی به نوع طراحی و همچنین مکانیابی عناصر محیطی شامل عناصر طبیعی همچون درخت و درخت‌های بوته‌ای، همچنین مبلمان و اثاثیه شهری شامل تجهیزات نورپردازی، نیمکت‌ها، سطل‌های زباله، کیوسک‌های نهادهای مربوطه از جمله کیوسک پلیس گردشگری، نظام‌های بصری و محورهای دید و مناظر شاخص میدان مخدوش شده و نوعی اغتشاش بصری در فضای باز میدان به وجود آمده است به نحوی که در بسیاری از نقاط میدان عناصر تاریخی شامل بدنه‌ها و ابنیه پیرامونی یا دروازه‌های چوگان، با تشخص لازم دیده نمی‌شوند (تصویر ۹). از طرفی به دلیل نبود چارچوب مدیریتی در ارتباط با کنترل و حفظ نظام دید و منظر در

تصویر ۹. منظره میدان از سردر قیصریه؛ مخدوش شدن تشخص عناصر تاریخی همچون ابنیه پیرامونی میدان و دروازه‌های شمالی چوگان توسط عناصر جدید (مبلمان و تأسیسات شهری). مأخذ : نگارندگان.

سوزنی‌برگ و تزئینی ترکیب شده‌اند. ترکیب سطوح کف‌فرش شده نیز بیشتر حالت خطی دارد. در نتیجه در کل فضای میدان عرصه‌های مشخص و یک‌دست با وسعت مناسب برای تجمع و مکث جمعی به صورتی که لازمه یک فضای شهری است وجود ندارد^۸. این امر موجب شده فضای باز میدان قابلیت اجتماع‌پذیری خود را در مقیاس خرد از دست بدهد. در نتیجه ظرفیت‌های میدان برای تداوم فعالیت‌های جمعی و نیز فعالیت‌های تاریخی و اصیلی که می‌تواند در شکل امروزی خود دوباره در میدان جاری باشد به شدت کاسته شده است. از طرفی وضعیت کنونی فضای باز میدان که شبیه یک پارک و فضای سبز وسیع است، به همین میزان تشویق‌گر فعالیت‌هایی است که بیشتر در فضاهای سبز عمومی مانند پارک‌ها و بوستان‌ها انتظار می‌رود و با نقش میدان به عنوان یک فضای شهری و بستری برای فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی و مدنی در تناقض است (تصویر ۸).

در این راستا کاستن از سطوح فضای سبز میدان و تبدیل بخشی از آن به سطوح سخت، همچنین افزایش عرصه‌های جمعی و فضاهای مکث (غیرخطی) با کف‌سازی یک‌دست از سنگ‌فرش یا چمن به صورت سخت‌فضا یا نرم‌فضا، ظرفیت‌های میدان را برای وقوع رویدادهای هماهنگ با ماهیت یک فضای شهری افزایش می‌دهد. همچنین با ایجاد برخی تغییرات در فضای باز میدان می‌توان عرصه را برای اجرای نمادین بازی‌های باستانی مانند چوگان و قیق‌اندازی، شاطردوانی و اسب‌دوانی و پرتاب نیزه به شکل امروزی در برخی بخش‌های میدان فراهم آورد. علاوه بر این به منظور تقویت فعالیت‌های فرهنگی، هنری و سرگرمی که در دوره صفویه در میدان جاری بوده امروز نیز می‌توان اقدام به تشویق فعالیت‌هایی از قبیل بازی اسکیت، غرفه‌های دستفروشی (برای فروش اجناس هنری و صنایع دستی) در زمان‌های مشخص، نقاشی از چهره، موسیقی زنده ایرانی اسلامی در فضای باز، حرکات نمایشی شبیه آنچه در دوره صفویه در جریان بوده اقدام

تصویر ۸. برخی از رفتارهای غیرهماهنگ با عملکرد مورد انتظار از فضای باز میدان که فضاهای سبز کنونی مشوق آن هستند. مأخذ : نگارندگان.

قبیل میله قیق و توپ‌های جنگی در فضای باز میدان که با وضعیت میدان در دوره صفویه هماهنگی دارد می‌تواند به تقویت منظر تاریخی میدان منجر شود.

در ارتباط با منظر شبانه میدان هم هر چند در وضع کنونی تجهیزات نورپردازی متعددی در فضای باز میدان وجود دارد؛ اما این تجهیزات و وسایل نورپردازی در تناسب با جایگاه و منزلت میدان نبوده و علاوه بر آنکه روشنایی لازم را در شب هنگام در فضای باز میدان تأمین نمی‌کنند با ملاحظات زیبایی‌شناسانه هماهنگی نداشته و بسیاری از قابلیت‌های جذاب میدان را در شب جلوه‌گر نمی‌کنند که باید در این ارتباط طراحی ویژه‌ای برای ارتقای منظر شبانه میدان صورت پذیرد.

میدان نقش جهان، در مناسبت‌های مختلف، فعالیت‌های ویژه‌ای مانند فعالیت نمایشگاهی در میدان برگزار می‌شود که با اقدامات نامناسب از جمله برپاسازی داربست‌های فلزی بدشکل، دید و منظر تاریخی میدان را مخدوش می‌کند.

در این راستا کاستن از میزان تجهیزات و مبلمان شهری غیرضروری در فضای باز میدان و همچنین بهینه‌سازی وضعیت چیدمان این وسایل در فضای باز میدان به نحوی که کمترین خدشه و مانع بصری را نسبت به مناظر تاریخی میدان ایجاد کنند، می‌تواند به افزایش کیفیت دید و منظر در میدان بیانجامد. همچنین ایجاد تشخص برای عناصر تاریخی فضای باز میدان همچون دروازه‌های چوگان و استقرار برخی اشیای تاریخی و فرهنگی متناسب با ماهیت فضای باز از

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بررسی‌های این مقاله نشان داد میدان نقش جهان در دوره صفویه دارای نظام قاعده‌مندی از عناصر محیطی بوده که در ترکیب با کالبد میدان، ضمن ایجاد دید و منظر مطلوب، فضای مناسبی را از بعد آسایش اقلیمی در عرصه‌های مختلف میدان فراهم آورده و در عین حال هماهنگی کاملی را با نظام فعالیتی در میدان داشته و زمینه‌ای را برای وقوع فعالیت‌های بسیار متنوع فراهم آورده بود که موجب سرزندگی و رونق میدان شده بود. در دوره‌های بعد از صفویه تغییرات گسترده‌ای در فضای باز میدان روی داد که در نتیجه آن وضعیت امروز فضای باز میدان به کلی با وضعیت پیشین و اولیه آن تفاوت دارد. این تغییرات عمدتاً شامل اشغال درصد بالایی از سطح فضای باز میدان توسط فضاهای سبز و عناصر محوطه‌سازی است. این فضاهای سبز به رغم وسعت زیاد کیفیت آسایش اقلیمی را در میدان تأمین نکرده و از طرفی منجر به تضعیف نظام فعالیتی در میدان شده‌اند. همچنین به دلیل عدم ملاحظات منظرشناسانه در جانمایی عناصر محیطی همچون درختان و نیز سایر مبلمان شهری در میدان، نظام دید و منظر در میدان نیز دچارهای ضعف‌هایی شده که تشخص و زیبایی عناصر تاریخی میدان را کاسته است. این عوامل باعث شده به رغم جایگاه بسیار ویژه میدان به عنوان یک اثر ثبت جهانی و یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری ایران، بسیاری از ظرفیت‌های فضای باز میدان از بعد آسایش اقلیمی، سرزندگی و نظام فعالیتی و نیز نظام دید و منظر مورد استفاده قرار نگیرد. با این وجود می‌توان از طریق برخی تغییرات مانند کاستن از محدوده‌های سبز و بازپیرایی عناصر محیطی، زمینه را برای افزایش کیفیت‌های فضایی و ایجاد سرزندگی حداکثر در فضای باز میدان فراهم کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. Urban spaces.

۲. بسیاری از افرادی که به تعریف فضای شهری پرداخته‌اند از جمله مدنی‌پور (۱۳۸۷)، توسلی (۱۳۸۸: ۴۲)، پاکزاد (۱۳۹۲) و کاشانی‌جو (۱۳۹۱) بر اهمیت وقوع فعالیت‌های شهری در این فضاها به عنوان مؤلفه اصلی تعریف فضای شهری تأکید دارند. حبیبی (۱۳۷۸) معتقد است فضای شهری بستری است که اعمال و فعالیت‌های انسانی در آن شکل گرفته و رابطه اجتماعی و فرهنگی انسان‌ها و گروه‌های اجتماعی با یکدیگر برقرار می‌شود. راجرز بر این باور است که بخشی از عمیق‌ترین خاطره‌های جمعی مردمان از شهر در فضاهای شهری شکل می‌گیرد (Rogers: 2003). از نظر تیبالدز (۱۳۹۴) بیشترین تماس، ارتباط و تعامل بین انسان‌ها در فضاهای شهری رخ می‌دهد. زوکر اشاره دارد که فضاهای شهری ساختاری است سازمان یافته، به صورت کالبدی برای فعالیت‌های انسانی (زوکر نقل از توسلی ۱۳۸۶: ۱۷).

۳. «معمولاً در پایتخت‌ها و شهرهای بزرگ یک میدان حکومتی وجود داشت که برای تمرین‌های نظامی، سان و رژه و انجام مراسم رسمی و احیاناً مجازات مجرمان مورد استفاده قرار می‌گرفت ... در پیرامون این میدان‌ها، بناهای نظامی، حکومتی و سلطنتی قرار داشتند، اما در مواردی، شخص حاکم یا تشکیلات حکومتی، در هنگام ساختن بازسازی چنین میدانی، آن را به گونه‌ای طراحی می‌کردند و در منطقه‌ای مستقر می‌کردند که میدان دارای کارکردهای اجتماعی نیز باشد. میدان نقش جهان اصفهان، یکی از نمونه‌های خوب این گونه میدان‌هاست. پیرامون این گونه میدان‌ها، معمولاً در کنار فضاهای نظامی، حکومتی و سلطنتی، مسجد و بازار و برخی دیگر از فضاها و بناهای شهری ساخته می‌شد» (سلطانزاده، ۱۳۷۰: ۸۷-۸۵).

۴. قیق چوب بلندی بود که در میان میدان بزرگ شهر برپا می‌کردند و بر آن گویی یا جامی زرین یا خربزه و سیب و گاه ظرفی پر از سکه طلا قرار می‌دادند. سپس تیراندازان سوار چابک‌دست آن را هدف می‌ساختند و هر کس که آن نشانه را به تیر می‌زد و از فراز به زیر می‌انداخت، جایزه‌ای گران‌بها می‌گرفت. این بازی از تفریحات گوناگون پادشاهان صفوی بوده است. برای توضیحات در رابطه با قیق ن ک: فرهنگ فارسی دکتر محمد معین و نیز زندگانی شاه عباس اول (فلسفی، ۱۳۵۳، جلد دوم: ۳۰۶ و ۳۰۷).

۵. این عملکرد عالی‌قاو مشابه عملکرد کاخ هشت بهشت در مجاورت میدان حسن پادشاه تبریز است که سلطان اوزون حسن و رجال آن دوره برای مشاهده مراسم مختلف در میدان از آن استفاده می‌کنند. رجوع شود به گفته‌های جهانگرد گمنام ونیزی و آنجلولو در کتاب «سفرنامه‌های ونیزیان در ایران (امیری، ۱۳۴۹: ۳۹۱).

این عملکرد بنای عالی قاپو به قدری مطرح بوده است که حتی جهانگردان دوره قاجار از جمله فلاندن و هولستر نیز به صراحت از این اتفاق یاد کرده‌اند (فلاندن، ۱۳۹۴: ۱۲۵)؛ (هولستر، ۱۳۹۲).

۶. در ارتباط با متون تاریخی معتبر دوره صفویه رجوع شود به؛ مک‌چسنی، ۱۳۸۵.

۷. در مسابقه شاطرخوانی افراد داوطلب برای آن که جزو شاطران (چاپار یا نامه‌رسان) شاه درآیند باید مسافت بین میدان نقش جهان را تا میلی که حدوداً یک فرسنگ از میدان فاصله داشته، در فاصله بین طلوع و غروب آفتاب دوازده مرتبه طی می‌کردند. این مسافت حدوداً ۷۲ کیلومتر می‌شود که چیزی حدود ۱/۷ برابر مسافت دو ماراتن است با این تفاوت که دهنده فاصله زمانی زیادتری را برای این میزان دوندگی در اختیار داشته است کسانی که در مسابقه شاطرخوانی برنده می‌شدند، بلافاصله در جرگه شاطران دربار قرار می‌گرفتند.

۸. در ارتباط با ماهیت این توپ‌ها رجوع شود به (راداحمدی، تهرانی و ابویی، ۱۳۹۰: ۱۲) و (Jackson & Lockhart, 1986: 311-312).

۹. گاهی بازارهایی به گونه سرپوشیده در کنار میدان‌ها درست می‌کردند که بر خلاف بازارهای دیگر ده‌هایی چوبی به نام دارآفرین یا دارابزین در گوشه و کنار آن نهاده می‌شد. دارآفرین، درست کار کیوسک‌های کنونی را انجام می‌داد. نما و پایه آن گاهی چنان زیبا ساخته می‌شد که خود اثر هنری به شمار می‌رفت. شاردن از چنین بازاری در شمال میدان نقش جهان اصفهان یاد کرده است (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۱۱۴).

۱۰. تنها سطح قابل توجه در این بین، مستطیل موجود در بخش شمال میدان است که در اواخر سال ۹۴ با حذف سنگفرش میانی آن تبدیل به فضایی قابل استفاده برای برخی فعالیت‌های جمعی شد که از آن جمله می‌توان به برگزاری نمادین بازی چوگان در این بخش در نوروزگاه سال ۹۵ اشاره کرد.

فهرست منابع

- ابویی، رضا. ۱۳۷۷. *امکان‌سنجی احیای میدان نقش جهان با توجه به وضع موجود و گذشته تاریخی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناها و بافت‌های تاریخی. اصفهان: دانشکده پردیس اصفهان، دانشگاه هنر.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله. ۱۳۵۰. *نقاوه‌الانوار فی ذکرا للاحیاء*، به اهتمام احسان اشراقی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اولتاریوس، آدام. ۱۳۷۹. *سفرنامه اولتاریوس: اصفهان خونین شاه صفی*. ت: حسین کردبچه. جلد ۲. تهران: هیرمند.
- شرلی، سرآنتونی و شرلی، سررابرت. ۱۳۵۷. *سفرنامه برادران شرلی*، با مقدمه و توضیحات محبت آئین. چاپ دوم. تهران: کتابخانه منوچهری.
- باربارو، جوزوفا. ۱۳۴۹. *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*. ت: منوچهر امیری. شرکت انتشارات خوارزمی.
- پاکزاد، جهان‌شاه. ۱۳۹۲. *مبانی نظری و فرآیند طراحی شهری*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- پیرنیا، کریم. ۱۳۹۰. *معماری ایرانی*. به کوشش غلامحسین معماریان. تهران: نشر سروش دانش.
- تاورنیه، ژان باتیست. ۱۳۵۶. *سفرنامه تاورنیه*. ت: ابوتراب نوری. تصحیح دکتر حمید شیرانی. چاپ دوم. اصفهان: کتابفروشی تأیید.
- ترکمان‌منشی، اسکندربیگ. ۱۳۵۰. *تاریخ عالم‌آرای عباسی، جلد اول*، به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر، با همکاری کتابخانه تأیید اصفهان.
- توسلی، محمود و بنیادی، ناصر. ۱۳۸۶. *طراحی فضای شهری*. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ایران.
- توسلی، محمود. ۱۳۸۸. *طراحی شهری هنر نو کردن ساختار شهر*. تهران: انتشار مؤلف.
- تیبالدز، فرانسیس. ۱۳۹۴. *شهرسازی شهروندگرا*. ت: محمد احمدی نژاد. اصفهان: نشر خاک.
- جنابادی، میرزا بیگ بن حسن حسنی. ۱۳۷۸. *روضه الصفویه (روضه الصفای صفویه یا تاریخ روضه الصفویه)*، به کوشش غلامرضا مجد طباطبایی. تهران: موقوفات افشار.
- حبیبی، سید محسن. ۱۳۷۸. *جامعه مدنی و حیات شهری، نشریه هنرهای زیبا*، (۷) : ۲۱-۳۳.
- دلاواله، پیترو. ۱۳۷۰. *سفرنامه پیترو دلاواله*، ترجمه و حواشی: شعاع‌الدین شفا. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهار، علی و رضا علی‌پور. ۱۳۹۲. *تحلیل هندسی معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان جهت تعیین ارتباط هندسی نمازخانه با جلوخان ورودی بنا*. نشریه باغ نظر، ۱۰ (۲۶) : ۳۳-۴۰.
- راداحمدی، مینا، تهرانی، فرهاد و ابویی، رضا. ۱۳۹۰. *معرفی و نقد بر چند سند تصویری-تاریخی تازه یافته در مورد میدان نقش جهان*. نشریه باغ نظر، ۸ (۱۷) : ۳-۱۸.
- سلطانزاده، حسین. ۱۳۷۰. *فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران*. تهران: چاپ رسام.
- شاردن، ژان. ۱۳۴۵. *سیاحت‌نامه شاردن*. جلد هفتم. ت: محمد لوی عباسی. تهران: امیرکبیر.
- شاردن، ژان. ۱۳۶۲. *سفرنامه شاردن، بخش اصفهان*. ت: حسین عریضی. تهران: انتشارات نگاه.
- شهبایی نژاد، علی و امین‌زاده، بهناز. ۱۳۹۱. *منظر ورودی میدان نقش جهان اصفهان؛ ارزش‌ها و مسئله‌ها*. نشریه هنرهای زیبا، (۱۷) : ۲۷-۳۷.
- شهبایی نژاد، علی و همکاران. ۱۳۹۳. *مقیاس انسانی در میدان نقش جهان اصفهان*. مجله علمی پژوهشی مرمت و معماری دانشگاه هنر اصفهان، ۴ (۷) : ۲۹-۴۰.

- فلاندن، اوژن. ۱۳۹۴. سفر به ایران : تصویری از ایران دوره قاجار. ت : عباس آگاهی. ویرایش و توضیحات : حشمت‌الله انتخابی. اصفهان : انتشارات نقش مانا.
- فلسفی، نصرالله. ۱۳۵۳. زندگانی شاه عباس اول، جلد‌های اول تا چهارم. تهران : انتشارات دانشگاه تهران.
- فلور، ویلم. ۱۳۵۶. اولین سفرای ایران و هلند. به کوشش داریوش مجلسی و حسین ابوترابیان. تهران : کتابخانه طهوری.
- فیگوئرا، دن گارسیا دسیلوا. ۱۳۶۳. سفرنامه فیگوئرا. ت : غلامرضا سمیعی. چاپ اول. تهران : نشر نو.
- کارری، جملی. ۱۳۴۷. سفرنامه کارری. ت : عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تبریز : اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین.
- کاشانی جو، خشایار. ۱۳۹۱. پیاده‌راه‌ها از میانی طراحی تا ویژگی‌های کارکردی. تهران : انتشارات آذرخش.
- کمپفر، انگلبرت. ۱۳۵۰. در دربار شاهنشاه ایران. ت : کیکاووس جهانداری. تهران : سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد. ۱۳۶۶. تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا. چاپ اول. تهران : انتشارات وحید.
- همایون، غلامعلی. ۱۳۵۵. اسناد مصور اروپائیان از ایران. تهران : دانشگاه تهران.
- هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۰. میدان نقش جهان اصفهان. هنر و مردم، (۱۰۵) : ۲-۲۸.
- هولستر، ارنست. ۱۳۹۲. هزار جلوه زندگی : تصویرهای ارنست هولستر از عهد ناصری. تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور. تهران : مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی.
- Jackson P. & Lockhart, L. (1986). *The Timurid and Safavid Periods. The Cambridge History of Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rogers, W. (2003). *The Excellent City Park system*. Washington, DC: Public Land Pub.